

Суспільна опіка як один із напрямків діяльності земств на Катеринославщині у 1914–1918 рр.

Анна Манько

ORCID: 0000-0001-5253-6171

anushamanko@gmail.com

*Криворізька педагогічна гімназія,
вулиця Героїв АТО, 88, м. Кривий Ріг, Україна, 50103*

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати внесок земств Катеринославської губернії у роки Першої світової війни в розвиток системи суспільної опіки в губернії. *Методи дослідження* – історіографічний аналіз та синтез, порівняльний та описовий методи пізнання. *Результати.* Система суспільної опіки почала формуватися після проведення земської реформи в 1864 р. Поступово виокремились основні напрямки земської опіки: опіка над військовослужбовцями, що присвятили значну частину свого життя війську або мали особливі заслуги; опіка над особами, що були позбавлені засобів до існування (сироти, невиліковно хворі); піклування про осіб, що страждали психічними розладами. Земства власним коштом утримували сиротинці, богадільні, будинки для невиліковно хворих, навчально-ремісничі будинки інвалідів, ясла та тимчасові притулки для дітей, чий батьки були зайняті на сільськогосподарській роботі. *Висновки.* У земствах соціальний захист почали розглядати як одну із найважливіших суспільних справ, що було надзвичайно актуально в умовах зростання кількості осіб, що потребували захисту, особливо в роки Першої світової війни. Поряд з певними успіхами в організації соціального захисту, заходи земств у сфері опіки малозабезпеченими прошарками суспільства були недостатніми. *Практичне значення.* Результати дослідження можна використовувати під час викладання курсу «Історія України», на краєзнавчих заняттях. *Наукова новизна* дослідження полягає в аналізі статистичних відомостей щодо роботи земств Катеринославської губернії в царині суспільної опіки. Стаття має оглядовий характер.

Ключові слова: будинки праці; сиротинці; ясла.

Надійшла до редколегії 12.07.2019

Прорецензована 18.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Public Welfare as One of the Directions of Activity of *Zemstvos* in Yekaterinoslav Region in 1914–1918

Anna Manko

ORCID: 0000-0001-5253-6171

anushamanko@gmail.com

*Kryvorizhska pedagogical gymnasium
88 ATO Heroes street, Kryvy Rih, Ukraine, 50103*

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the contribution of zemstvos in Yekaterinoslav province during the World War First to the development of the system of public welfare in the province. *Methods of research* – historiographical analysis and synthesis, comparative and descriptive methods of cognition. The system of public welfare began to be formed after the Zemstvo’s reform in 1864. Gradually, the main directions of rural care were distinguished: care for servicemen who devoted a significant part of their lives to the army or had special merits; care for persons deprived of livelihood (orphans, incurable ill); care for persons suffering from mental disorders. Zemstvos at their own expense kept orphanages, mansions, homes for the incurably ill, educational-handicrafts homes-invalids, nurseries and temporary shelters for children whose parents were busy with agricultural work. The undeniable merit of Zemstvos was that social protection began to be regarded as one of the most important social affairs, which was extremely relevant in the context of the growing number of people in need of protection, especially during the First World War. However, despite some progress in the organization of social protection, the size of the zemstvos in the field of care with low-income sections of society were insufficient. *The results* obtained during the study can be used during the teaching of the course “History of Ukraine”, studies of local lore. *The scientific novelty* of the study is to analyze statistical data on the work of zemstvos Yekaterinoslav province in the field of public welfare. The article is of an exploratory nature.

Keywords: Work houses; Orphans; Nursery.

Received 12.07.2019

Reviewed 18.07.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми, аналіз наукових досліджень. Умови розвитку людської цивілізації неминуче призводять до диференціації населення, поглиблення процесу майнового розшарування у суспільстві та появи соціальних проблем. Особливо збільшується кількість людей, що потребують соціального захисту в роки великих суспільних потрясінь, таких як війна, революція тощо. Тому вивчення історичного минулого, пов'язаного з діяльністю держави у сфері суспільної опіки, є актуальним, враховуючи сьогодення української держави. До того ж діяльність земств у галузі суспільної опіки на Катеринославщині висвітлено не всебічно.

Історіографія. Вивчення історії земських управ розпочинається ще в період царської доби. Автори праць, як правило, були співробітниками земських установ або діячами інших благочинних організацій. У своїх доробках вони переважно висвітлювали ті проблеми, які їм доводилось вирішувати – епідеміологічна ситуація на селі, стан освіти, суспільної опіки осіб, що позбавлені засобів для існування в силу малолітства або фізичних чи психічних хвороб. М. Ошанін у праці *«О призрених покинутых детей»* аналізує досвід опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, за кордоном та на теренах Російської імперії. Надає рекомендації щодо догляду за малюками та подає статистичні відомості по губерніях імперії (Ошанин, М. А., 1912).

І. Акінфієв проаналізував внесок Катеринославського Товариства народних дитячих садочків у справу опіки дітей запасних військових чинів (Акинфиев, И. Я., 1916). Внесок у вивчення суспільної опіки здійснили В. Дмитрієв, І. Кулішер, С. Гогель та інші. У цих статтях було розглянуто проблеми фінансування суспільної опіки (Труды первого съезда русских деятелей..., 1910).

Прихід до влади більшовиків не тільки спричинив руйнування старих порядків, а й змінив уявлення про історичну спадщину. Фактично, мова йде про розрив, що відбувся у вивченні соціальної опіки часів царизму. Інтерес до цієї теми поживався з розпадом СРСР.

Серед сучасних українських істориків теми суспільної опіки у роботі земств торкався Ф. Ступак, який проаналізував різні види суспільної опіки, навів статистичні дані витрат земств на організацію допомоги незахищеним прошаркам населення (Ступак, Ф. Я., 2009). О. Донік досліджував діяльність ВЗС та приватних осіб у царині надання допомоги біженцям та дітям-сиротам (Донік, О. М., 2005). Ф. Ступак розглянув історіографію земств, виділив основні напрямки суспільної опіки та види допомоги, яку надавали земства нужденним. Автор наголошує на тому, що поряд із досягненнями земств були певні труднощі і недоліки, породжені в першу чергу браком фінансування

(Ступак, Ф. Я., 2009). С. Нестерцова вивчала роль органів місцевого самоврядування в організації системи суспільної опіки наприкінці XIX – на початку XX ст. (Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013). Р. Божко висвітлила діяльність земського навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів Першої світової війни, що розташовувався в Маріуполі (Божко, Р. П., 2017). О. Приймак у статті «Напрямки та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – на початку XX ст.» розглядала проблеми становлення соціальної педагогіки та соціальної роботи в сільській місцевості степової України на зламі століть (Приймак, О. М., 2010). О. Кравченко аналізувала діяльність опікунства над дитячими притулками земств та інших добровільних організацій. У статті узагальнено відомості про розвиток системи опіки над неповнолітніми (Кравченко, О., 2014).

Джерельну базу статті складають законодавчі акти Російської імперії, статистичні документи й матеріали.

Мета дослідження – проаналізувати внесок земств Катеринославської губернії у роки Першої світової війни в розвиток системи суспільної опіки в губернії.

Виклад основного матеріалу. Система суспільної опіки почала формуватися після проведення земської реформи в 1864 р. У Статуті про суспільну опіку зазначалось: «У губерніях, де положення про земські установи вступило в силу, справи суспільної опіки належать до предмета відання губернських і повітових земських установ» (Свод законов Российской империи..., с. 8). Таким чином, суспільна опіка від 1892 р. переходить до компетенції земств.

Поступово сформувалися основні напрямки земської опіки:

* опіка над військовослужбовцями, що присвятили значну частину свого життя війську або мали особливі заслуги;

* опіка над особами, що були позбавлені засобів до існування (сироти, невиліковно хворі);

* піклування про осіб, що страждали психічними розладами.

Земства власним коштом утримували школи, сиротинці, лікарні, богадільні, притулки для невиліковно хворих, робітничі будинки, де малозабезпечені люди могли заробляти кошти на життя (Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013, с. 143).

Витрати земств на їх утримання були незначними. У 1901 р. Катеринославським губернським земством на організацію суспільної опіки було витрачено 3,2 % губернського земського бюджету (Веселовский, Б. Б., 1909, с. 675). Але вже в 1915 р. із земських коштів асигновано на опіку незахищених прошарків населення 4,5 % (Веселовский, Б. Б., 1915, с. 315). Збільшення витрат земств на суспільну опіку є

закономірним явищем, адже воєнні дії призвели до масового переміщення населення територією губернії, збільшення кількості дітей сиріт, непрацездатних осіб та воїнів-інвалідів, які вкрай потребували допомоги земств та благодійних приватних організацій.

Основними видами допомоги бідним на території Катеринославської губернії залишались видача грошової допомоги, діяльність сиротинців, богаділень та робітних будинків.

Розглянемо, що представляла собою діяльність земств по організації робітних, ремісничих будинків для військових і цивільного населення, що постраждало від війни. В. Біншток стверджував, що значна частина поранених і хворих і військових (близько 60 %) повернулася на фронт, але 40 % залишилось у тилу як неспроможних вести фронтове життя (Біншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929, с. 60). Яка частина цих військовослужбовців оселилась на теренах Катеринославської губернії та потребувала суспільної опіки визначити складно, та й самі земські діячі не володіли інформацією про кількість військовослужбовців, що потребували опіки. Так, член Губернської Земської Управи В. Яковлев зазначав, «кількість інвалідів, що потребують опіки, складно визначити» (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 83). З такою самою проблемою зіткнулось і Олександрівське Повітове Земство. У доповіді Олександрівському 50-му Повітовому Черговому Земському Зібранню говорилось, що «Управа не мала достатніх даних щодо кількості інвалідів Великої війни, яким необхідна допомога земств» (Журнал Александровского Уездного Земского Собрания..., 1916, с. 44).

Найкращою формою допомоги інвалідам війни земці вважали облаштування інвалідних будинків: «де скалічені вони мали б усе необхідне для ... життя і займались би важливим для кожного з них ремеслом» (Журнали засідання Екатеринославского Губернского Земского Собрания ..., 1917, с. 44).

Враховуючи потреби скалічених вояків та звернення голови Державної Думи М. Родзянко Катеринославська Губернська Земська Управа прийняла рішення організувати центральну губернську установу у вигляді навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 890).

Проект навчально-ремісничого будинку-притулку передбачав такі умови:

1) будинок-притулок вміщує щонайбільше 100 осіб, що перебувають на повному пансіоні;

- 2) навчальні програми складені для класу неписьмених, класу повторення вивченого матеріалу та навчально-ремісничого класу;
- 3) термін перебування у притулку 2 р. з подальшим працевлаштуванням;
- 4) на утримання кожного інваліда на рік передбачено 200 крб.

Виникають сумніви, що виділені кошти могли задовольнити потреби інваліда. Адже чи не з перших днів війни зростають ціни на продукти харчування та товари першої необхідності. Протягом періоду від липня 1914 до грудня 1916 р. ціни на масло коров'яче зросли на 845 %, телятину – 700 %, молоко – 254 % (Биншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929, с. 25).

Однак проблема полягала не тільки в недостатньому харчуванні, а й у самому ставленні земських діячів до інвалідів. Під час урочистого відкриття будинку інвалідів, що відбулося 15.11.1916 р., протоієреєм П. Щербиною було відслужено молебень, лунали промови про вірність монархії. Але воїни-герої цього не почули, бо були ізольовані у глибині двору до закінчення церемонії (Божко, Р. П., 2017, с. 151).

Фактично будинок-притулок для інвалідів у м. Маріуполі діяв протягом 1916–1918 рр., рівно стільки, скільки потрібно було часу на засвоєння ремісничої професії.

Очоловав будинок-притулок директор. Від моменту його відкриття цю посаду займав В. Петрушевський (Божко, Р. П., 2017, с. 152). Як стверджує Р. Божко, директору В. Петрушевському за 2 роки вдалося «придбати підручники, наочні посібники з географії, історії, природознавства, товарознавства, обладнання для майстерень...» (Божко, Р. П., 2017, с. 152).

Але оснащення майстерень, купівля посібників не вирішила головної проблеми будинку-притулку – нестача місця для нужденних. Станом на червень 1917 р. в будинку для інвалідів перебувало 90 осіб, але кількість тих, хто потребував допомоги, була значно більшою. У Журналі засідань Катеринославського Губернського Зібрання Демократичного складу читаємо: «Губернська Управа вимушена дотепер відмовляти в прийомі до будинку численних прохачів-інвалідів. Таких прохань, часто доволі наполегливих, іноді і слізних, донині було понад 150» (Журнали заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1917, с. 161).

Враховуючи потреби скалічених вояків, Губернська Земська Управа приймає рішення збільшити чисельність інвалідів, що перебувають на повному пансіоні земств, ще на 80 осіб (Журнали заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1917, с. 161). Але цим планам не судилося збутися. Тому що починаючи з 1917 р.

земства відчувають фінансовий голод: «вже 4 місяці як усім земствам доводиться переживати фінансову кризу» (Фінансове становище Бахмутського земства, 1917, арк. 1).

Окрім надання допомоги інвалідам Великої війни, земство опікувалося й про дітей-сиріт. Особливого значення увага до дітей-безбачченків набувала в роки Першої світової війни, яка спричинила зростання числа покинутих дітей.

Станом на 1915 р. в Катеринославській губернії діяв лише один притулок для немовлят, розрахований на 50 дітей. На другому році війни часто добова кількість малят у притулку перевищувала 160 (Доклади и заключения по санитарному отделу, 1917, с. 10). Подібна ситуація негативно впливала на виживання немовлят. За даними земської статистики, смертність у притулку Губернського Земства станом на 1915 р становила – 41,3 %, а в 1916 – 61,4 % (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 10). Згубною для дитини була і сама процедура влаштування до притулку. Підкинуте маля спочатку оглядала поліція, потім лікарі, лише потім дитина потрапляла до притулку (Доклади и заключения по санитарному отделу, 1917, с. 11).

Подібний стан справ не міг не хвилювати земських діячів. Земці вважали, що оренда додаткових приміщень, збільшення кількості персоналу – тимчасові заходи, які в цілому не поліпшать ситуацію. Тому губернська санітарна рада вирішила за необхідне запитати думку повітових земств і міст щодо залучення урядових і міських коштів для надання допомоги 79 дітям, що залишилися без батьківського піклування, облаштування притулків за межами міста Катеринослава і відкриття в губерніях відділів Всеросійського піклування щодо охорони материнства і дитинства.

Управа визнала правильним таку постанову питань, тому попросила повітові земства та міста сформулювати свою позицію щодо вищевказаної проблеми. З восьми повітів губернії тільки 4 (Бахмутський, Маріупольський, Катеринославський та Павлоградський) мали рішення Повітового Земського Зібрання щодо реорганізації опіки над дітьми на основі децентралізації. Подібна позиція земств Маріупольського та Бахмутського повітів зумовлена тим, що, за словами лікаря Лебедева, для вищевказаних повітів характерний найвищий відсоток залишених дітей (Казанский, С. Ф., 1916, с. 433). Причину цьому варто шукати у зміні укладу селянського життя. Розвиток промисловості та, як наслідок, зростання попиту на робочі руки призвело до росту заробітної плати, а разом з тим населення долучилось не тільки до досягнень цивілізації, а й до її вад. Селянин почав витрачати значну частину заробленого на розваги, горілку, розбещеність, що і стало наслідком

падіння морального рівня населення (Приймак, О. М., 2010, с. 35). Безперечно, що свій внесок у процес зростання чисельності безпритульних зробила і війна. Особливо потік біженців, що прокотився Катеринославською губернією. Так, наприклад, на теренах Маріупольського повіту оселилось 41 205 біженців (Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания..., 1916, с. 370–371).

Мобілізація чоловічого населення на фронті Першої світової війни призвела до залучення жінок до сільськогосподарських робіт та до роботи на заводах і фабриках. У зв'язку з цим, виникла гостра потреба в облаштуванні ясел та дитячих сезонних притулків. Перші літні дитячі притулки виникають ще у 1897 р. в губернському місті Верхньодніпровську (Кравченко, О., 2014, с. 67). Ясла на місцях були облаштовані на кошти, що виділили для допомоги родинам запасних. Вони діяли в 79 населених пунктах губернії. Як правило, подібні заклади відкривались у приміщеннях шкіл, функціонували приблизно три тижні – від кінця червня до половини – кінця липня (Отчет о деятельности санитарной организации..., 1916, с. 39–40).

Висновки. Суспільна опіка, як один із елементів захисту населення, суттєво видозмінилось з моменту появи земств. Земства власним коштом утримували сиротинці, богадільні, будинки для невиліковно хворих, навчально-ремісничі будинки інвалідів, ясла та тимчасові притулки для дітей, чий батьки були зайняті на сільськогосподарській роботі. Беззаперечною заслугою земств було те, що соціальний захист почав розглядатись як одна із найважливіших суспільних справ, що було надзвичайно актуально в умовах зростання кількості осіб, що потребували захисту, особливо в роки Першої світової війни. Однак, попри певні успіхи в організації соціального захисту, заходи земств у сфері опіки малозабезпеченими прошарками суспільства були недостатніми. По-перше, у земських управах були відсутні реєстри нужденних, що ускладнювало надання адресної допомоги. По-друге, в умовах Великої війни та розгортання революційних подій земства відчували фінансовий «голод», що завадило збільшити суму на утримання постраждалих осіб. Попри значний внесок земських установ у захист соціально незахищених верств суспільства, поза їхньою увагою залишалася значна частина осіб, що дійсно потребували допомоги.

Бібліографічні посилання

Акинфиев, И. Я., 1916. *Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчеты Общества за 1914 и 1915 годы: второй год существования Общества*. Екатеринослав.

Биншток, В. И. и Каминский, Л. С., 1929. *Народное питание и народное здравие: [в войну 1914–1918 гг.]*. Санкт-Петербург: Госиздат.

Божко, Р. П., 2017. Катеринославський Губернський будинок інвалідів у Маріуполі. В: Маріупольський державний університет. *Україна у світовому історичному просторі*. Збірка матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 21 квітня 2017. Маріуполь, с. 150–152.

Веселовский, Б. Б., 1915. *Календарь-справочник земского деятеля*. Санкт-Петербург.

Веселовский, Б. Б., 1909. *История земств за сорок лет*. Санкт-Петербург.

Доклады и заключения по санитарному отделу. 1917. Екатеринослав.

Донік, О. М., 2005. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, № 9, с. 61–86.

Журнал Александровского Уездного Земского Собрания 50 сессии. 1916. Александровск.

Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50 очередной сессии. 1916. Екатеринослав.

Журналы заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания демократизированного состава. 1917. Екатеринослав.

Казанский, С. Ф., 1916. О введении санитарного попечительства (для беженцев). *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, № 11–12, с. 427–438.

Кравченко, О., 2014. Добровірність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 38, с. 64–72.

Нестерцова, С. и Щербинина, Е., 2013. Роль органів місцевого самоврядування в організації системи громадського призрення в кінці XIX – на початку XX вв. (на прикладі Маріупольського земства Катеринославської губернії). *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, вип. 22, с. 141–150.

Отчет о деятельности санитарной организации Екатеринославского Губернского Земства за 1915 г. 1916. Екатеринослав.

Ошанин, М. А., 1912. *О призрении покинутых детей*. Ярославль.

Приймак, О. М., 2010. Напрямки та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. Донецьк, № 2, с. 34–42.

Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный, 1915. Санкт-Петербург, т. 13.

Ступак, Ф. Я., 2009. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та добротності. *Наука. Релігія. Суспільство*. Донецьк, № 4, с. 143–148.

Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному презрению 8-13 марта 1910, 1910. Санкт-Петербург.

Фінансове становище Бахмутського земства. Спр. 196. Оп. 1. Ф. 2161. Київ: Центральний державний архів вищих органів управління України, арк. 1.

References

- Akinfiev, I. Ya., 1916. *Prizrenie detey zapasnykh voinskikh chinov v techenie pervykh dvukh let voyny i otchety Obshchestva za 1914 i 1915 gody: vtoroy god sushchestvovaniya Obshchestva* [Charity of the children of spare military ranks during the first two years of the war and the Company's reports for 1914 and 1915: the second year of the Society's existence]. Yekaterinoslav (in Russian).
- Binshtok, V. I. and Kaminskiy, L. S., 1929. *Narodnoe pitanie i narodnoe zdravie (v voynu 1914–1918 gg.)* [Folk nutrition and public health: (in the war of 1914–1918)]. St. Petersburg: Gosizdat (in Russian).
- Bozhko, R. P., 2017. Katerynoslavs'kyy Huberns'kyy budynok invalidiv u Mariupoli [Yekaterinoslavsky Provincial House of Persons with Disabilities in Mariupol]. In: Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet, 2017. *Ukrayina u svitovomu istorychnomu prostori* [Ukraine in the world historical space]. Collection of materials from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Mariupol, April 21, 2017. Mariupol, pp. 150–152.
- Veselovskiy, B. B., 1915. *Kalendar'-spravochnik zemskogo deyatelya* [Calendar-directory of Zemsky figure]. St. Petersburg.
- Veselovskiy, B. B., 1909. *Istoriya zemstv za sorok let* [History of zemstvos forty years]. St. Petersburg.
- Doklady i zaklyucheniya po sanitarnomu otdelu* [Reports and conclusions on the sanitary department], 1917. Yekaterinoslav.
- Donik, O. M. 2005. Hromads'ka blahodiynist' v Ukrayini v roky Pershoi svitovoyi viyny [Public charity in Ukraine during the First World War]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries.]. Kyiv, no. 9, pp. 61–86.
- Zhurnal Aleksandrovskogo Uezdnoho Zemskogo Sobraniya 50 sessii* [Journal of the Aleksandrovsk County Zemstvo Assembly 50 sessions], 1916. Aleksandrovsk.
- Zhurnal Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya 50 ocherednoy sessii* [Journal of the Ekaterinoslav Provincial Zemsky Assembly of the 50th regular session], 1916. Yekaterinoslav.
- Zhurnaly zasedaniya Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemskogo Sobraniya demokratizirovannogo sostava* [Journals of the meeting of the Yekaterinoslav Provincial Assembly of the Democratic People's Assembly], 1917. Yekaterinoslav.
- Kazanskiy, S. F., 1916. O vvedenii sanitarnogo popechitel'stva (dlya bezhentshev) [On the introduction of sanitary care (for refugees)]. *Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii* [Medical and Sanitary Chronicle of Yekaterinoslav Province]. Yekaterinoslav, no. 11-12, pp. 427–438.
- Kravchenko, O., 2014. Dobrochynnist' ta opika nad dit'my na Katerynoslavshchyni u XIX – na pochatku XX st. [Charity and care for children in Yekaterinoslav region in the 19th – early 20th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University], issue 38, pp. 64–72.
- Nestertsova, S. and Shcherbinina, E., 2013. Rol' organov mestnogo samoupravleniya v organizatsii systemy obshchestvennogo prizreniya v kontse XIX – nachale XX vv. (na primere Mariupol'skogo zemstva Ekaterinoslavskoy gubernii)

[The role of local government in organizing the system of public charity in the late nineteenth and early twentieth centuries. (on the example of Mariupol zemstvo Ekaterinoslav province)]. *Novi storinky istoriyi Donbasu* [New pages of history of Donbass]. Donetsk, issue 22, pp. 141–150.

Otchet o deyatel'nosti sanitarnoy organizatsii Ekaterinoslavskogo Gubernskogo Zemstva za 1915 g. [Report on the activities of the Sanitary Organization of Yekaterinoslav Provincial Zemstvo for 1915], 1916. Yekaterinoslav.

Oshanin, M. A., 1912. *O prizrenii pokinutykh detey* [About the charity of abandoned children]. Yaroslavl'.

Prymak, O. M., 2010. Napryamky ta tekhnolohiyi sotsial'noho opikuvannya u pivdennoukrayins'komu seli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Directions and technologies of social care in the south Ukrainian village in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Donetsk, no. 2, pp. 34–42.

Stupak, F. Ya., 2009. Diyal'nist' zemstv u haluzi suspil'noyi opiky ta dobrochynnosti [Activities of zemstvos in the field of public welfare and charity]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Donetsk, no. 4, pp. 143–148.

Trudy pervogo s'ezda russkikh deyateley po obshchestvennomu i chastnomu prezreniyu 8-13 marta 1910 [The works of the first congress of Russian figures on public and private contempt March 8–13], 1910. St. Petersburg.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii, povelaniem gosudarya imperatora Nikolaya Pervogo sostavlennyy [The Code of Laws of the Russian Empire, by the order of Emperor Nicholas of the First, is composed], 1915. St. Petersburg, vol. 13.

Finansove stanovyshche Bakhmuts'koho zemstvo [Financial situation of the Bakhmut Zemstvo]. File 196. Inventory 1. Fund 2161. Kyiv: Central State Archive of the Supreme Administration of Ukraine.